

Is de middeleeuwen al een donkere periode waren, dan waren ze dat zeker voor vrouwen. Middeleeuwse vrouwen kennen we als hulpeloze prinsessen, kinderbarende huisvrouwen en godsvruchtige kloosterzusters – met een occasionele Jeanne d’Arc als uitzondering op de regel. In een maatschappij gedomineerd door mannen zouden vrouwen passieve wezens zijn geweest. Of tenminste, zo luidt het erg hardnekkige clichébeeld over de middeleeuwen. Dat beeld doet echter weinig recht aan de werkelijkheid. Hoewel de middeleeuwse samenleving door en door patriarchaal was, was het ook een maatschappij die werd bevolkt door machtige vorstinnen, productieve kunstenaressen, ondernemende ambachtswomen en invloedrijke kluizenaressen.

Dat was bij uitstek het geval in de Zuidelijke Nederlanden, waar vrouwen mogelijk meer kansen hadden dan in elke andere middeleeuwse regio. Buitenlanders die deze contreien bezochten, berichtten zelfs enigszins verbaasd over de activiteit van vrouwen. Zo schreef de Italiaan Lodovico Guicciardini in de 16e eeuw hoe hij had gezien dat vrouwen in de Nederlandse steden zich niet alleen om het huishouden bekommerden, maar ook naarstig mannenaangelegenheden bedreven, zoals handel, en zich vrij in de stad bewogen om hun zaken af te handelen. De maatschappelijke mogelijkheden van vrouwen in de middeleeuwse Nederlanden en de veranderingen die daarin optraden, staan centraal in dit hoofdstuk. Talrijke voorbeelden zullen aantonen dat vrouwen van alle sociale groepen een actieve rol speelden in het publieke leven, zowel op economisch, religieus, politiek als op cultureel vlak. Een rol die ver van de clichématige ‘middeleeuwse toestanden’ verwijderd was...

 Wat verklaart de verbazing van Guicciardini? Waarom waren vrouwen op zo een opvallende manier aanwezig in het publieke leven in de middeleeuwse Nederlanden? Het antwoord ligt in de combinatie van drie karakteristieken van deze contreien: de organisatie van het huishouden, het gewoonterecht en de intense commercialisering. Rond 1300 ontstond in de Nederlanden, net zoals in enkele andere gebieden in Noordwest-Europa, een huwelijkspatroon dat uiteindelijk kenmerkend zou worden voor de Westerse samenleving. Mensen trouwden op redelijk late leeftijd – rond vijftientig jaar of later – en huwden een partner die niet veel ouder was. Ze woonden samen in een kerngezin van vader, moeder en enkele kinderen, waardoor de banden met de bredere familie relatief zwak waren. Wie weduwe of weduwnaar werd, hertrouwde vaak snel. Bovendien huwden sommigen simpelweg niet: wellicht bleef zowat één vijfde tot één tiende van de vrouwen ongehuwd. Dat huwelijkspatroon mag bekend klinken, maar elders in de middeleeuwse

VROUWEN IN DE MIDDELEEUEWSE SAMENLEVING

Andrea Bardyn

HET HUWELIJK: DE VORMING VAN EEN HUISHOUDEN

*Heilige Catharina met boek (detail).
Antwerpen. Ca. 1500.*

wereld was het uitzonderlijk. Zuid-Europeanen trouwden bijvoorbeeld vaker op jongere leeftijd, en er was een groter leeftijdsverschil tussen de partners. Bovendien leefden, vaker dan in het Noorden, meerdere gezinnen onder één dak.

Dat huwelijkspatroon kon ontstaan in de Nederlanden dankzij het uitzonderlijk egalitaire erfrecht en de intense commercialisering van de samenleving. Zo kenden de Lage Landen een gewoonterecht waarin zonen én dochters gelijke erfrechten hadden (met uitzondering van leengoederen bij adellijke families). Dat was zonder meer bijzonder in het middeleeuwse Europa. In Zuid-Europa hadden dochters geen of minder erfrechten: zij kregen een bruidsschat mee wanneer ze trouwden. Dankzij het erfrecht in de Nederlanden waren alle kinderen juridisch verzekerd van hun deel van de erfenis, waardoor ze onafhankelijker van hun ouders konden leven. Aangezien rechten op het bezit van hun ouders niet afhankelijk waren van een huwelijk, haastten kinderen zich bovendien niet om te trouwen: ze huwden pas wanneer ze de financiële basis hadden om een eigen huishouden te starten. Ook het huwelijksgoederenrecht, waarin een belangrijk deel van de goederen gemeenschappelijk bezit was van het echtpaar, droeg bij aan de zelfstandigheid van het huishouden. Daarnaast richtte de samenleving in de Nederlanden zich vanaf de 13e eeuw steeds meer op ambachtelijke productie en handel. De organisatie van het huishouden, dat uit een kerngezin van twee ouders en enkele kinderen bestond, was perfect aangepast aan de uitdagingen van een gecommercialiseerde samenleving. Het gezin was de basis van het economische leven: arbeid werd op gezinsniveau georganiseerd in wat de 'gezinseconomie' wordt genoemd. Al wie oud genoeg was, werkte mee om het huishouden economisch rendabel te houden. Dat gold ook voor de vrouwelijke gezinsleden: echtgenotes beheerden vaak het huishoudbudget, werkten mee in het gezinsbedrijf of hadden soms een eigen zaak. De verschillende weduwen die na de dood van hun echtgenoot de zaak succesvol in hun eentje voortzetten, illustreren dat heel wat vrouwen de nodige vaardigheden daarvoor onder de knie hadden.

Omwille van de belangrijke rol van vrouwen in het gezinsbedrijf, kregen de dochters van stedelingen, net zoals hun broers, een grondige basisopleiding: tot de leeftijd van veertien jaar volgden jongens en meisjes evenwaardig basisonderwijs, vaak zelfs in dezelfde scholen. Ze leerden lezen, schrijven en rekenen. Elders in middeleeuws Europa hadden meisjes geen of minder toegang tot een dergelijke scholing. Dat blijkt uit het relaas van een Portugese reiziger in de 16e eeuw, die de geletterdheid van vrouwen in de Nederlanden erg opmerkelijk vond. Zo schreef hij – ongetwijfeld met enige zin voor overdrijving – dat vrouwen deelnamen aan intellectuele gesprekken 'alsof ze wijze doctoren waren'. Toch was een meer gespecialiseerde opleiding zelden weggelegd voor meisjes. Enkel jongens kregen toegang tot de Latijnse scholen die hen voorbereidden op een universitaire studie. Af en toe ontvingen ook meisjes dat Latijnse onderwijs: rijke dochters konden thuis of in kloosters Latijn leren en bovendien bestond er in Brussel in 1320 een Latijnse school voor meisjes. Meisjes kregen ook zelden een professionele opleiding: waar

Miniatuur van een bakkersechtpaar.

Duitse vertaling van de *Tacuinum sanitatis* van Ibn Butlân. Rijnland.

Ca. 1400–1425.

Een echtpaar werkt samen in hun bakkerij. In ambachtelijke ondernemingen werkten alle leden van het huishouden samen. De rol van ambachtswomen in het bedrijf was bijgevolg groot en zij zetten als weduwe de zaak vaak verder.

Parijs, Bibliothèque nationale de France.

(links)

Drie figuren van een graflegging.

Antwerpen. Ca. 1520–1530.

Een houten beeld toont twee vrouwen en een man bij een graflegging. Het illustreert de klederdracht van vrouwen. Gewoonlijk staken vrouwen hun haar op. Vaak bedekten vrouwen hun hoofd vervolgens met een kap of een hoofddeksel. Losgedragen haar had een dubbelzinnige betekenis. Enerzijds werd het geassocieerd met losbandigheid en onbeschaafdheid. Anderzijds was het in schilderingen en literatuur een teken van puurheid en maagdelijkheid.

Heilige Catharina met boek.

Antwerpen. Ca. 1500–1550.

De Heilige Catharina van Alexandrië was na de Maagd Maria de populairste vrouwelijke heilige in de middeleeuwen. Ze was de patroonheilige van clerici en universiteiten en wordt altijd met een boek afgebeeld. In de Nederlanden was haar cultus erg populair. Ze was een bijzonder geliefde heilige bij vrouwen en diende als een stichtend voorbeeld voor de rechtvaardiging van een opleiding voor vrouwen.

Heilige Catharina met boek.

Antwerpen. Ca. 1500.

jongens uit ambachtsmilieus in de leer gingen bij een ambachtsmeester, begonnen de meeste meisjes op hun veertiende te werken. Maar zoals gezegd, hadden zij op dat moment in hun leven wel al een goede basisopleiding achter de rug.

Huishoudens waren dan wel financieel onafhankelijk van hun brede familie, ze ontstonden niet op basis van de persoonlijke keuze van de echtgenoten – laat staan uit liefde. De kerk predikte nochtans de vrije partnerkeuze: rond 1200 stelde de kerk dat de vrijwillige instemming van beide partners de enige voorwaarde was tot een geldig huwelijk. Maar de kerkelijke nadruk op wederzijdse instemming betekende hoegenaamd niet dat liefde de belangrijkste drijfveer werd voor een huwelijk. Families vonden het weliswaar wenselijk dat bruid en bruidegom akkoord gingen, maar een huwelijk bleef in de eerste plaats een familiezaak waarin economische en praktische motieven primeerden. Hoe hoger de huwelijkskandidaten op de sociale ladder stonden, hoe meer rijkdom en prestige er met een huwelijk gemoeid waren, en des te meer familiebelangen de bovenhand kregen. In adellijke kringen was van een vrije partnerkeuze dus geen sprake.

Toch verschaften deze nieuwe kerkelijke invulling van het huwelijk sommige jongeren een ongezien middel om tegen hun familie in te gaan. Het volstond namelijk dat twee geliefden elkaar in het geheim het ja-woord gaven om te kunnen trouwen. Deze geheime huwelijken leverden echter heel wat problemen op: rijke families zagen strategische huwelijken in het water vallen, vrouwen werden ontvoerd en gedwongen tot een ja-woord of een man praatte een vrouw met een huwelijksbelofte het bed in om die vervolgens te ontkennen. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat families pleitten voor wetten tegen dergelijke toestanden. Uiteindelijk zou de kerk in 1563 op hun wensen ingaan: een geldig huwelijk moest voortaan in het bijzijn van een priester en getuigen gebeuren.

 Het gewoonterecht in de middeleeuwse Nederlanden legde duidelijke beperkingen op aan de bewegingsvrijheid van vrouwen van elke sociale status, vooral wanneer zij getrouwd waren. Maar tegelijkertijd bood het hun ook kansen om zelfstandig deel te nemen aan het leven van elke dag, zoals blijkt uit de positie van weduwen. De invloed van het recht was echter niet absoluut. Het middeleeuws recht was namelijk een gewoonterecht dat groeide uit de praktijk en vaak niet werd neergeschreven. Het recht verschilde dan ook van streek tot streek: zo boden stadsrechten meer vrijheden aan vrouwen dan het gewoonterecht op het platteland.

Eén wetregel was universeel: *‘den man es beere ende meester van sijnen buyse’*. Zodra een vrouw trouwde, werd ze rechtsonbekwaam en stond ze onder voogdij van haar echtgenoot. Dat wil zeggen dat haar man alle bezittingen van het echtpaar beheerde, zelfs de goederen die eigendom waren van de vrouw. Haar bezittingen kon hij echter niet zonder haar goedkeuring beheren. Indien een getrouwde vrouw zelf een contract of rechtshandeling wilde aangaan, had ze de toestemming van

DE RECHTEN VAN VROUWEN IN DE MIDDELEEUWSE NEDERLANDEN

**Pieter Brueghel II,
Huwelijksdans.**

16e eeuw.

De meeste middeleeuwse huwelijken werden voltrokken in het bijzijn van een priester en familieleden. Na het uitwisselen van de geloften, volgde vaak een feest. Afhankelijk van de rijkdom van de families, kon dat meerdere dagen duren.

haar echtgenoot nodig – een rechtsbepaling die tot 1958 van kracht bleef in België. Waren vrouwen in de ogen van middeleeuwse wetgevers dan onbetrouwbare en inferieure schepsels? Hoewel dergelijke ideeën over vrouwen ten overvloede aanwezig waren in teksten van middeleeuwse geleerden, liggen ze toch niet aan de basis van die rechtsregel. De bepaling volgde veeleer de logica van de gezins-economie: vrouw en man ‘*sijn van énen wille, gbelijc dat si sijn één lijf*’, zo schreef de Antwerpse klerk Jan van Boendale. Het huwelijk verenigde twee personen met dezelfde belangen, die door de man werden vertegenwoordigd.

Vanuit diezelfde logica kon een vrouw haar echtgenoot vervangen wanneer die niet in staat was om het huishouden te vertegenwoordigen. Dat was bijvoorbeeld het geval voor vrouwen van wie de echtgenoot afwezig was of hun toestemming had gegeven om zijn plaats in te nemen. Vooral echtgenotes van mannen die vaak op reis waren, deden dat regelmatig. Kijk bijvoorbeeld naar Ruth Beyerlinck, de vrouw van een raadsman van de stad Antwerpen in de 16e eeuw. Uit de brieven die het echtpaar naar elkaar schreef, blijkt dat Ruth tijdens de dienstreizen van haar man de bezittingen van haar gezin beheerde. Zelfs zonder een volmacht van haar echtgenoot te vermelden, verhuurde en verkocht ze huizen, inde ze de inkomsten uit renten en sloot ze contracten af. Ook adellijke vrouwen van wie de mannen geregeld afwezig waren voor een militaire of diplomatieke zaak, namen het beheer van het familiebezit op zich (zie ook de paragraaf over politiek).

Naast de plaatsvervangende van haar echtgenoot, bestond er nog een tweede uitzondering op de juridische onmondigheid van de vrouw: het statuut van *coop-wijf* of koopvrouw. Wanneer een vrouw een eigen handelszaak had, die volledig losstond van het bedrijf van haar man, kon ze onder dit statuut haar eigen handelscontracten afsluiten. Die bepaling was noodzakelijk voor de handelseconomie: een groot aantal vrouwen was actief in de handelssector en hun klanten moesten uiteraard zeker zijn dat de vrouw met wie ze handelden, rechtsbekwaam was. Ten slotte waren ongetrouwde volwassen vrouwen, op enkele uitzonderingen na, volledig rechtsbekwaam. De bepalingen hieromtrent verschilden van stad tot stad: in Antwerpen stonden vrouwen altijd onder het toezicht van een voogd, terwijl dat in Brussel of Gent niet zo was.

De ene vrouw was de andere dus niet volgens het recht in de middeleeuwse Nederlanden. De weduwe had veruit de beste kaarten in handen om zelfstandig deel te nemen aan het publieke leven: zij was doorgaans volledig rechtsbekwaam en verkreeg een aanzienlijk deel van de huwelijksgoederen. De langstlevende echtgenoot behield in de Nederlanden doorgaans zijn of haar eigen goederen en erfde de helft van de gedeelde goederen in het huwelijk. Bovendien kreeg de weduwe de voogdij over haar kinderen. Het gewoonterecht in de Nederlanden was daarmee erg genereus voor weduwen in vergelijking met elders in Europa. Dat betekende echter niet dat elke weduwe een voorspoedig leven leidde, wel integendeel. Sommige weduwen zetten met succes het familiebedrijf verder. Andere vrouwen kwamen echter in de armoede terecht omdat ze de schulden van het huishouden

Ivoren siervoorwerp met afbeelding van een liefdespaar.

Noord-Frankrijk. Ca. 1350–1375.

In de late middeleeuwen konden koppels in het geheim trouwen. Het volstond dat een verliefd paar in het geheim elkaar het ja-woord gaf, zelfs zonder de aanwezigheid van een priester of getuigen, om van een geldig huwelijk te spreken. In 1563 verbood de kerk dergelijke geheime huwelijken.

**Navolger Joachim Beuckelaer,
*Groentenverkoopsters.***

Ca. 1580.

Vrouwen hadden een aanzienlijk aandeel in de middeleeuwse kleinhandel. Ze legden zich vooral toe op de verkoop van groenten en fruit, zoals dit schilderij illustreert. Een andere markt waarop zij sterk aanwezig waren, was de visverkoop. Een aanwezigheid die met het woord 'viswijf' haar sporen naliet in ons taalgebruik.

(links)

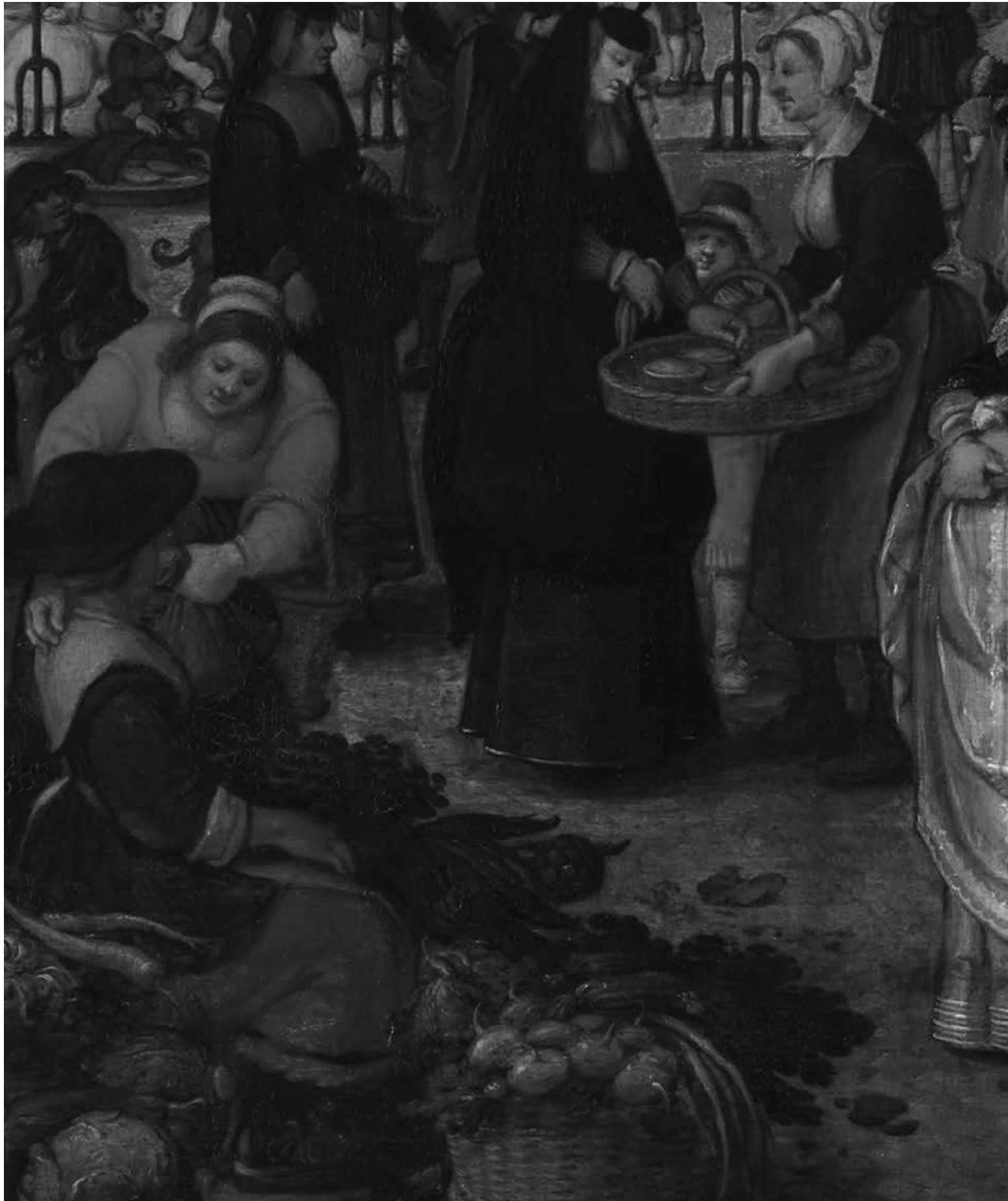
Portret van een dame.

Midden 16e eeuw.

Vrouwen in de Nederlanden konden vaak schrijven, lezen en rekenen. Voor rijke vrouwen waren die vaardigheden noodzakelijk. Wanneer hun echtgenoot afwezig was namen zij immers het beheer van het huishouden en de landerijen voor hun rekening.

niet alleen konden dragen. Bijgevolg hertrouwen weduwen vaak snel: de gezins-economie moest namelijk economisch leefbaar blijven.

Conflicten kwamen uiteraard regelmatig voor binnen het middeleeuwse gezin, zelfs al was het huishouden volgens het recht een eenheid. Hoezeer die conflicten ook de spuigaten uitliepen, een echtscheiding was niet mogelijk. In de 13e eeuw werd echter toegelaten dat een echtpaar scheidde 'van tafel en bed': het huwelijk bleef bestaan, maar alle huwelijksplichten werden opgeheven. De voormalige echtgenoten konden bijgevolg niet hertrouwen, maar waren elkaar verder niets meer verschuldigd. Bezittingen werden gewoonlijk evenredig verdeeld en de verantwoordelijkheid voor de kinderen werd zaak per zaak bekeken – moeders wisten die echter vaker te verwerven. Zo scheidden er in Brussel tussen 1448 en 1459 ongeveer tachtig echtparen van tafel en bed. Niet elke reden was goed voor een scheiding: overspel en geweld in het huwelijk werden het belangrijkste geacht, maar ook een scheiding vanwege een geldzieke echtgenoot of de onverenigbaarheid van het karakter werd toegestaan. Koppels die met wederzijdse instemming wilden scheiden, voerden in de late middeleeuwen vaak dat laatste argument aan. Dat is opmerkelijk, want in de meeste Europese gebieden aanvaardden rechtbanken die reden niet.

Het recht in de middeleeuwse Nederlanden was dus in vergelijking met andere Europese regio's zonder meer genereus voor vrouwen. Maar het was ook aan het veranderen: tijdens de middeleeuwen werden de juridische mogelijkheden van vrouwen geleidelijk ingeperkt. Gentse contracten uit de 14e eeuw maakten bijvoorbeeld geregeld melding van een getrouwde vrouw die haar bezittingen zelfstandig beheerde; een eeuw later kwam dat nog amper voor. Het toont aan dat families strategieën ontwikkelden waarmee ze de erfrechten van vrouwen beperkten en hun controle over bezit verminderden. Dat was het gevolg van een complex aantal factoren, waaronder het staatsvormingsproces en de laatmiddeleeuwse economische crisissen. Vrouwen functioneerden weliswaar lang als volwaardige comanagers van het huishouden, maar hun rol werd passiever tegen het einde van de middeleeuwen. Die veranderingen zetten zich wellicht eerst in bij de adel, al vanaf 1200, en sijpelden vervolgens door tot het ambtenarenmilieu en tot de stedelijke elite en middengroepen. De economische, religieuze, politieke en culturele dimensies van dat proces komen aan bod in het vervolg van deze bijdrage.

Sebastiaan Vrancx,
Markttafereel.

1573–1647.

Op middeleeuwse markten waren vrouwen erg aanwezig, als verkopers en als kopers. Onder het statuut van 'koopvrouw' konden getrouwde vrouwen zelfs een eigen handelszaak uitbouwen.

 Rond 1400 spraken steeds meer middeleeuwse schrijvers en geleerden zich uit ten voordele van een gepaste rolverdeling in de samenleving. Hun mening was glashelder: de taken van de vrouw bevonden zich binnenshuis, in de private ruimte van het huishouden. Door het huishouden op zich te nemen, kon zij haar echtgenoot ondersteunen in zijn taken buitenshuis. De mening van middeleeuwse geleerden is echter één zaak, de dagelijkse realiteit een andere. In de praktijk maakten vrouwen van alle sociale klassen namelijk ontegensprekelijk deel uit van

VROUWEN EN ECONOMISCHE ACTIVITEITEN

het publieke leven, niet in het minst in de economie. Dat blijkt uit marktschilderijen waarop vrouwen duidelijk aanwezig zijn, uit contracten en regelgevingen allerhande, en uit reisverslagen. Zo schreef de Italiaanse reiziger Antonio de Beatis in 1518 dat vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden 'even bedrijvig als mannen [zijn], of het nu gaat om inkopen doen op pleinen, uitventen van waren, dan wel het uitoefenen van welk ambacht ook'. Deze beschrijving toont aan dat de economische activiteit van vrouwen in de ogen van de Italiaan bijzonder was, maar Antonio overdreef wanneer hij vrouwen en mannen even bedrijvig noemde. De geschriften van de middeleeuwse geleerden waren namelijk wel degelijk een teken aan de wand: vrouwen waren in vergelijking met mannen van hun eigen sociale groep altijd beperkter in hun economische activiteiten, hun werk had minder aanzien en werd minder goed betaald. Bovendien namen de beperkingen op vrouwelijke economische activiteit toe vanaf de 14e eeuw en werd de rol van vrouwen meer teruggedrongen tot het huishouden.

Dat neemt niet weg dat vrouwen van elke huwelijksstatus konden deelnemen aan de economie tussen 1000 en 1600. De activiteit van getrouwde vrouwen was een logisch verlengstuk van hun rol in de gezinseconomie: zij draaiden mee in het gezinsbedrijf en verkochten bijvoorbeeld de goederen die hun echtgenoot produceerde. Weduwen zetten de zaak geregeld verder na de dood van hun echtgenoot. In het algemeen waren werkende vrouwen in een beperkter aantal sectoren actief dan hun mannelijke kompanen. Uit een Leidense belastinglijst uit 1498, die weliswaar dateert uit een tijd waarin er meer beperkingen waren op de economische mogelijkheden voor vrouwen, blijkt dat 96 procent van de werkende vrouwen actief was in de kledij- en wassector, de textielnijverheid, de handel en in loon- of dienstarbeid. Slechts 59 procent van de mannen was in die sectoren aan de slag. Kortom, vrouwen werkten voornamelijk in sectoren die gerelateerd waren aan taken die ze traditioneel in het huishouden opnamen (verwerking van textiel, kledij en voedsel). Bovendien waren de meeste vrouwen actief in beroepen die geen officiële opleiding vergden, zoals de textielsector. Vrouwen kregen namelijk dikwijls geen toegang tot een professionele opleiding, hoewel sommige ambachten, zoals de Brusselse schilders en glazeniers, of de Gentse borduurwerkers, wel meisjes als leerling toelieten.

In wat volgt, wordt de rol van vrouwen in loonarbeid, handel, ambachtelijke productie en investeringen achtereenvolgens besproken. Veel vrouwen verdienen een loon als arbeidster of dienstmeid. Welgestelde gezinnen of ambachtsfamilies stelden dikwijls jonge vrouwen te werk als dienstmeisje. Dat vormde een soort bijkomende opleiding die de meisjes bovendien toeliet te sparen om ooit zelf een huishouden op te zetten. Onder het armste werkvolk, de ongeschoolde loonarbeiders die niet in ambachten verenigd waren, bevonden zich heel wat arme stadsvrouwen en plattelandsvrouwen. Zij werkten vooral als arbeidsters in de lagere echelons van de textielindustrie, bijvoorbeeld als spinster van wol of vlas. Hun arbeid was vaak onzeker en bovendien slechter betaald dan die van mannen.

Miniatuur van vrouwen die wol en vlas verwerken.

Franse vertaling van *De claris mulieribus* van Giovanni Boccaccio.

Rouen. Ca. 1440.

Heel wat vrouwen waren werkzaam in de lakenindustrie. De miniatuur beeldt verschillende stadia uit van de lakenproductie waarin vrouwen betrokken waren: bovenaan het weven, en onderaan het spinnen, het kaarden van wol en het kammen van vlas. Londen, British Library.

Vrouwen vormden hier een vlottende arbeidersreserve die werd ingeschakeld in periodes met veel arbeidsmogelijkheden. Het terugschroeven van vrouwenarbeid was dan ook een veelvoorkomende maatregel toen de textielnijverheid in economische moeilijkheden kwam vanaf de 14e eeuw.

Vrouwen hadden tijdens de hele middeleeuwen een belangrijk aandeel in de kleinhandel, zowel op zelfstandige basis als binnen de gezinseconomie. Het statuut van onafhankelijke koopvrouw liet bovendien getrouwde vrouwen toe om een eigen zaak in die sector uit te bouwen. Op markten en in winkels verkochten vrouwen goederen die varieerden van voedsel over kledij tot huisraad. Zij waren geregeld actief buiten het gildesysteem, maar opereerden evengoed als leden van een beperkt aantal ambachtsgilden dat vrouwen toeliet. Vrouwen hadden in sommige steden bijvoorbeeld toegang tot de gilden van de kramers, oudkleerkopers of vettewariërs (kruideniers) – weliswaar voornamelijk als dochters van meesters. Het ging altijd over bescheiden aantallen: in het 16e-eeuwse Antwerpen was gemiddeld zeven procent van de nieuwe leden van het kramersambacht een zelfstandige vrouw. De beperkte toegang tot gilden weerhield vrouwen er niet van om bepaalde niches van de markthandel te domineren, zoals de fruit- en groentehandel en de visverkoop. Op het einde van de middeleeuwen verloren handelsvrouwen echter terrein. Letterlijk zelfs: vrouwen kregen steeds moeilijker toegang tot stedelijke markthallen. Zo werd het vrouwen verboden om de Gentse vlees- en graanhallen te betreden. Hoewel het duidelijk is dat vrouwen de regels vaak negeerden, was hun aanwezigheid op die markten wel verdacht: een eerbare vrouw waagde zich hier niet.

Tussen 1000 en 1600 traden er diepgaande veranderingen op in de rol van vrouwen in de ambachtelijke productie. De frappantste illustratie daarvan vinden we in de textielsector, die in de Nederlanden het gros van de bevolking tewerkstelde. Vóór 1300, toen de economie nog niet in ambachten was georganiseerd, lijken vrouwen zelfstandig toegang te hebben gehad tot de goedbetaalde sectoren in de textielindustrie. Dat wil zeggen: ze deden dat niet louter als ondersteuning van hun vader of echtgenoot in de gezinseconomie, maar ze verdienden op eigen houtje een inkomen als wevers, ververs of lakenfabrikanten. Toen vanaf 1300 ambachtsgilden de economie begonnen te domineren en de textielindustrie zich meer op luxeproductie richtte, verloren vrouwen geleidelijk aan de mogelijkheid om die beroepen zelfstandig uit te oefenen. In het meer hiërarchisch georganiseerde gildesysteem met ambachtsmeesters aan de top, hadden vrouwen uitsluitend nog als echtgenote of dochter onder de vleugels van een ambachtsman toegang tot die beter betaalde beroepen. Enkel wanneer ze als weduwe het gezinsbedrijf voortzetten, konden vrouwen nog zelfstandig in die sectoren functioneren. Bovendien kwamen er ook toenemende beperkingen op het lidmaatschap van de weduwe binnen het ambacht: ze werd niet toegelaten of verloor haar lidmaatschap indien ze hertrouwde. Ook andere economische sectoren werden afgesloten voor zelfstandige vrouwen naarmate ze volgens een gildesysteem werden

Miniatuur van een badhuis

Franse vertaling van
De claris mulieribus van
Giovanni Boccaccio.
in de kroniek *Facta et dicta
memorabilia* van Valerius
Maximus. Meester van
Antoon van Bourgondië,
15e eeuw.

Middeleeuwse publieke
badhuizen of 'stoven' waren
in elke stad te vinden. Vele
stoven waren ook bordelen,
zoals te zien is op de minia-
tuur. De prostitutie was
een economische activiteit
waarin vrouwen zowel als
prostituees als uitbaters de
kost konden verdienen.
Berlijn, Staatsbibliothek,
Preußischer Kulturbesitz.

georganiseerd, en het aantal ambachtsgilden dat vrouwen toeliet, kromp zienderogen op het einde van de middeleeuwen. Vrouwen werden zo tijdens de late middeleeuwen steeds meer uit de corporatieve economie gebannen en konden enkel nog zelfstandig werken in de slechtbetaalde beroepen buiten de ambachtsgilden.

Vanaf 1300 kwamen er dus beperkingen op de activiteit van vrouwen in de lucratiefste sectoren van de stedelijke nijverheid. Maar een andere winstgevende sector bood vrouwen wel nog ruime kansen, althans voor even: de zaken- en ondernemingswereld. Dankzij het egalitaire erfrecht en het gunstige huwelijksgoederenrecht, beschikten sommige vrouwen, vooral weduwen en rijke dames, over voldoende kapitaal om succes te hebben als groothandelaar of ondernemer. In andere gebieden van het middeleeuwse Europa, waar het recht vrouwonvriendelijker was, bestonden die mogelijkheden minder. Vrouwen in de Nederlanden waren bijvoorbeeld actief als drapeniers in de textielfabricatie- en handel, als uitbaatsters van herbergen of als graaninvoerders. Ze handelden vaak in het verlengde van de gezinseconomie, maar evengoed zelfstandig. Net zoals vele mannen uit de elite investeerden vrouwen hun geld daarnaast graag in vastgoed- en kapitaalmarkten. Rijke vrouwen konden op die manier leven van de opbrengsten van hun kapitaal. Toch vonden op het einde van de middeleeuwen steeds minder vrouwen de weg naar het ondernemerschap. Dat hing samen met de verandering in hun juridische positie (zie vorige paragraaf): elitegroepen, zoals de adel en het stadspatriciaat, beperkten in toenemende mate de toegang van vrouwen tot kapitaal en vastgoed.

Tot slot hadden vrouwen gedurende de hele middeleeuwen nagenoeg een monopolie op twee beroepssectoren. De prostitutie is daar het bekendste voorbeeld van: vrouwen werkten er niet alleen als prostituees, maar hadden als bordeluitbaatsters ook vaak financieel de touwtjes in handen. In Brugge en Brussel controleerden vrouwen deze sector grotendeels. Hoewel prostituees zeker niet als eervolle vrouwen werden aangezien, waren ze geen gecriminaliseerde stadsbewoners. Een tweede, iets prestigieuzer beroep dat volledig in handen van vrouwen was, was dat van de vroedvrouw. Zij werden in dienst genomen door steden en bijgevolg was hun beroep gereguleerd. Ze moesten op sommige plaatsen een bewijs van hun vakkundigheid voorleggen of een eed afleggen. Stadsvroedvrouwen kregen ook regelmatig de opdracht om juridische vaststellingen te doen, bijvoorbeeld door slachtoffers van zedenfeiten te onderzoeken.

 Net zoals in de economie zagen vrouwen hun mogelijkheden tot een religieus leven sterk veranderen tussen 1000 en 1600. Tijdens de Gregoriaanse kerkhervorming van de 11e en 12e eeuw verengde hun positie. De grootschalige kerkhervorming hertekende de verhouding tussen de Kerk en de lekenwereld. Het doel van de hervormers was de kerk te zuiveren van eeuwenlange lekeninmenging, zowel op politiek en economisch vlak als op seksueel vlak. Inderdaad, de houding van de Kerk tegenover vrouwen vormde een speerpunt voor de hervormers. Ze

**NONNEN, BEGIJNEN
EN KLUIZENARESSEN:
HET RELIGIEUZE LEVEN
VAN VROUWEN**

maakten een einde aan de vroegmiddeleeuwse tolerantie tegenover gehuwde clerici, die voortaan in celibaat moesten leven. Met hun focus op zuiverheid bekeken de hervormers vrouwen vaak erg negatief, ongeacht of het nu om priesterechtnotes, nonnen of leken ging. Vrouwen werden sterker dan voorheen geassocieerd met seksualiteit, zonden en wereldlijke beslommeringen. In de ogen van veel hervormers werd de vrouw het symbool van alles wat de mannelijke clerus diende te verwerpen.

Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de mogelijkheden voor vrouwen in de kerk slonken tijdens de 11e eeuw. De hervormers herdefinieerden het begrip 'wijding', waardoor vrouwen niet meer gewijd konden worden. Zij konden bijgevolg ook geen altaardienst en kerkdienst meer voltrekken of de biecht afnemen. Terwijl religieuze vrouwengemeenschappen lang zelf hun spirituele zorg hadden ingericht, werden zij nu afhankelijk van mannelijke religieuzen om hierin te voorzien. Bovendien daalde in de 11e eeuw het aantal kloostergemeenschappen voor vrouwen. Tegelijkertijd verloor het klooster zijn rol als centrum van kennis aan de opkomende universiteiten, waar vrouwen niet werden toegelaten. De toegang tot een geleerde opleiding werd hun zo ontzegd: na de 12e eeuw zouden vrouwen met het intellectuele kaliber van Hildegard van Bingen dan ook niet meer voorkomen. Deze Duitse abdis was niet alleen een gerespecteerde auteur van theologische en wetenschappelijke werken, maar componeerde eveneens muziek en correspondeerde met pausen en andere groten uit haar tijd. Aan de opkomende universiteiten werd de aristotelische leer en het Romeins recht gedoceerd. Die teksten bevatten een erg negatief vrouwenbeeld – volgens Aristoteles was een vrouw een misvormde man – dat zo gemeengoed werd bij middeleeuwse geleerden.

In de eeuwen na de kerkhervorming kregen vrouwen echter nieuwe kansen op een religieus leven, zowel binnen de kloosterorden als daarbuiten. Op de hervorming volgde een golf van religieus enthousiasme tijdens de 12e en 13e eeuw. Vooral de kloosterbewegingen kenden een enorme groei. Ook vrouwen voelden zich massaal aangetrokken tot het religieuze leven, ondanks de toenemende vrouwonvriendelijke ideeën in de hervormde kerk. Dat was zo in heel Europa, maar de Nederlanden waren bij uitstek een regio van intense vrouwelijke religiositeit. Grote groepen vrouwen traden tot de nieuwe orden toe, al werd hun komst vaak argwanend onthaald. In de 12e eeuw sloten zij zich vooral aan bij de premonstratenzers en cisterciënzers. De cisterciënzers telden tegen 1250 in de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen alleen al dertig vrouwenkloosters, tegenover zeven voor mannen. De cisterciënzergemeenschappen werden in deze regio's erg gestimuleerd door adellijke stichters, van wie er ook veel vrouw waren. De nonnen leefden gewoonlijk gescheiden van de mannelijke leden van hun orde en de vrouwenkloosters stonden onder toezicht van de mannenkloosters. Niettemin bestonden er daarnaast ook gemengde kloosters in de 12e eeuw. Zo herbergden de norbertijnenkloosters van Averbode en Grimbergen naast mon-

niken ook aanzienlijke aantallen vrouwen. In de late middeleeuwen verdwenen die gemengde kloosters en nam de weerstand tegen vrouwenkloosters toe: sommige orden weigerden nog vrouwen op te nemen. Desondanks bleven vrouwen een belangrijke rol spelen binnen de kloosterorden, zoals in de kloosters van de clarissen-coletinen, die in de Lage Landen sterk gestimuleerd werden door de Bourgondische hertoginnen en in de stedelijke kloosterorden die zich toelagden op ziekenzorg.

Het klooster was lang de enige religieuze optie voor vrouwen, maar in de 13e eeuw veranderde dat: in de Lage Landen en het Rijnland koos een groeiend aantal vrouwen ervoor om een spiritueel leven te leiden zonder een kloosterregel te volgen. Deze zogenaamde *mulieres religiosae* deden dat in groep, als de begijnen, of in afzondering, als kluizenaressen. Het was voor tijdgenoten een ongezien fenomeen. Zo schreef de Duitse Lamprecht van Regensburg: 'De kunst [van het vereren van God] is in onze tijd verschenen onder vrouwen in Brabant en Bavaria. Heer God, wat voor een kunst is dit, dat een oude vrouw ze beter verstaat dan een geleerde man?' Dat die religieuze bewegingen net in de Lage Landen opkwamen, is het gevolg van de intense verstedelijking en commercialisering van de regio. De nieuwe religieuze initiatieven ontstonden namelijk in steden: het stedelijke leven gericht op commercie creëerde een tegenreactie waarin armoede en eenvoud centraal stonden. Een groeiende groep stedelingen ontwikkelde devotiepraktijken die dichter bij hun leefwereld stonden en een persoonlijker geloof inhielden. Vrouwen liepen voorop in die beweging: binnen het huishouden namen zij traditioneel de devotionele taken op zich. In vergelijking met andere Europese gebieden,

Minitatuur van cisterciënzernonnen
in *La Sainte Abbaye* van Pierre de Blois.
Frankrijk, ca. 1290.

Een miniatuur van een cisterciënzer-vrouwenklooster toont een abdis, nonnen en novices. In de Zuidelijke Nederlanden bevonden zich veel vrouwenkloosters van de Cisterciënzerorde. Tegen 1250 telden de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen alleen al dertig vrouwenkloosters, tegenover zeven voor mannen.
Londen, British Library.

hadden vrouwen in de Nederlanden bovendien meer mogelijkheden om een zelfstandig (religieus) leven uit te bouwen, dankzij hun relatief sterke maatschappelijke positie en hun hogere geletterdheid.

Een eerste opmerkelijke beweging was die van de begijnen. Ze startte als enkele groepen vrouwen die informeel samenwoonden en zich toededen op een spiritueel leven, en concentreerde zich in Brabant en Luik. Een van de eerste gemeenschappen vormde zich in 1191 rond een zekere Maria, die in Nijvel haar echtgenoot overtuigde om kuis te leven en leprozen te verzorgen. Vanaf 1230 verwierven vele begijnengemeenschappen bezittingen en vestigden ze zich in begijnhoven. De begijnhoven trokken vrouwen van verschillende sociale groepen en leeftijden aan. Steden en machthebbers stimuleerden de stichtingen vaak, want de begijnen kwamen tegemoet aan sociale en economische noden. Ze gaven onderwijs en verzorgden zieken en armen. Bovendien vormden ze een welkome arbeidsreserve voor de textielindustrie in haar hoogdagen – en vooral een goedkope reserve: zo kregen de Brusselse begijnen pas na een staking in 1295 hetzelfde loon als de andere vrouwelijke spinsters. Tegen 1350 telden de Nederlanden

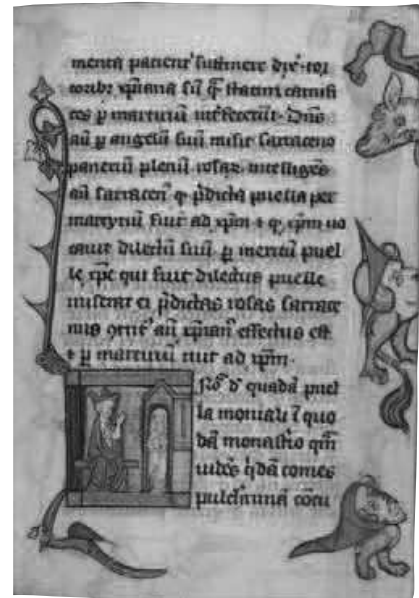
Begijnhof Dendermonde.

De pittoreske begijnhoven die vandaag nog in vele Vlaamse steden te vinden zijn, getuigen van het succes van deze religieuze vrouwenbeweging in de Nederlanden.

ongeveer driehonderd begijnhoven. Met de populariteit van de beweging, nam echter ook de argwaan toe – zeker toen de begijnen zich ook toelegden op intellectuele domeinen zoals Bijbelstudie en mysticisme. In andere Europese gebieden werden begijnen vanaf 1310 meer en meer onderdrukt. In de Nederlanden bleven de meeste grote begijnhoven bestaan, maar ze kwamen wel onder een sterkere controle van kerkelijke en seculiere autoriteiten.

Vanaf het einde van de 14e eeuw kwam een tweede semireligieuze beweging op: de broeders en zusters van het Gemene Leven – ook de Moderne Devotie genoemd. Ze ontstond in Deventer rond Geert Grote en verspreidde zich vandaar over Nederlands- en Duitstalige gebieden. De invloed van vrouwen binnen die beweging was groot: er waren gemiddeld drie keer zoveel vrouwelijke als mannelijke leden, en de beweging telde rond 1500 ongeveer tienduizend devote zusters. De gemeenschappen legden zich toe op een eenvoudig leven van enerzijds liefdadigheidswerk en anderzijds spiritualiteit en geleerdheid. De zusters voorzagen in hun onderhoud met weefarbeid en handschriftenproductie. Op die manier stimuleerde de Moderne Devotie de verspreiding van devote literatuur in de volkstaal. Binnen de devotiebeweging bevonden zich bijgevolg verschillende vrouwelijke auteurs die vooral devotionele en mystieke teksten schreven. Een zeer actieve schrijfster was Alije Bake, de priorin van het Gentse klooster Galilea. Zij waagde zich echter ook op het mannelijke terrein van Latijnse theologische commentaren en werd om die reden uiteindelijk afgezet in 1455. Door het opkomende protestantisme werden de meeste huizen van de Moderne Devotie ontbonden tegen 1600.

De kluizenaressen vormden de derde beweging van *mulieres religiosae*. Dat waren vrouwen die zich levenslang of voor een beperkte tijd lieten inmetselen in een kluis. Hoewel er ook enkele mannen het kluizenaarsleven opzochten, was het toch vooral een vrouwenzaak. De kluizenaressen trokken zich terug in eenzaamheid, maar bleven tegelijkertijd zeer aanwezig in de samenleving. Zij namen namelijk rollen op die normaal voor priesters waren weggelegd: ze verkondigden profetieën, gaven onderwijs, namen de biecht af en boden raad aan al wie daarom vroeg. Dat waren niet alleen gewone mensen, maar ook invloedrijke figuren uit de elite en adel. Deze opmerkelijke vrouwen hielden ook contact met mannelijke geestelijken: dankzij de heiligenleven die zij soms over devote vrouwen schreven, hebben we informatie over hun leven. Een van de beroemdste kluizenaressen was de 13e-eeuwse Juliana van Cornillon. Deze vrouw was lang de prioress van een Luikse leprozerie, maar leefde op latere leeftijd als kluizenaress. Zij gaf vorm aan het *Corpus Christi*-feest, dat uitgroeide tot een van de belangrijkste religieuze vieringen in de middeleeuwse steden. Dit voorbeeld toont hoe het kluizenaarschap vrouwen toeliet om gezag uit te oefenen binnen hun gemeenschap. De informele invloed van de kluizenaressen verontrustte de kerkelijke autoriteiten echter. In de 14e eeuw probeerden zij de kluizenaressen te controleren en uit het publieke leven te weren. Toch bleven kluizenaressen ook in de 15e eeuw erg aanwezig in het stedelijke leven.

Kluizenaressen

waren invloedrijke personen in hun gemeenschap. Een miniatuur toont hoe een hooggeplaatste persoon de raad van een stadskluizenaress inwint. Miniatuur in *Rothschild Canticle*. Rijnland of Vlaanderen. Ca. 1300. Yale, University Library.

katharina. Et digni efficiamur pro

Communionem christi. Oramus.
omnipotens sempiternus deus
qui corpus gloriose uirginis et mar-
tiris tue katharine in montem synay
ab angelis deferri uulisti concede pro-
picius eius obtentu nos ad artem uir-
tutum prouehi ubi uisionis tue clari-
tatem intueri. Per christum dominum nostrum a-
men. oratio de sancta barbara. ant.

De martire barbara
aue uirgo deo cara
aue splendens polli-
gemina que cum mo-
te pretiosa et cruore

tui rosa letaris inter celicos tuo nos
patrocinio illorum iunge gaudio quorum
gaudes consortio. V. Ora pro nobis be-
ata barbara. Et digni efficiamur pro
munionem christi. Oramus. Oratio.

 Vrouwen van alle sociale groepen maakten deel uit van de economische en religieuze wereld, maar de politieke wereld was haast een exclusief mannelijke terrein. Enkel op het allerhoogste niveau van de samenleving, bij de adel en de vorsten, konden vrouwen politieke macht uitoefenen. In de steden en op het platteland werd elke vorm van macht hun ontzegd. Het is belangrijk om een onderscheid te maken tussen enerzijds officieel erkende macht, ofwel autoriteit, en anderzijds informele invloed. Slechts weinig middeleeuwse vrouwen hadden politieke autoriteit in de middeleeuwen, maar velen hadden wel politieke invloed.

In de steden en op het platteland hadden mannen het monopolie op officiële functies en politieke macht. Zelfs in de ambachtsgilden waar vrouwen lid van waren, konden zij nooit een bestuursfunctie opnemen. Middeleeuwse geleerden vonden dat vanzelfsprekend: ze beargumenteren zelden waarom vrouwen geen politieke rechten hadden. In de late middeleeuwen verklaarden steeds meer schrijvers, beïnvloed door de ideeën van Aristoteles, de politieke onmacht van vrouwen door hun onbetrouwbare natuur of de erfzonde. Een van de belangrijkste redenen voor de vrouwelijke afwezigheid op het politieke toneel was wellicht dat vrouwen in de ogen van de middeleeuwers vereenzelvigd werden met familiebelangen. In de stedelijke politiek stond echter het ‘algemeen belang’ centraal en dat mocht nooit ten dienste staan van familiebelangen. Ook de informele invloed van vrouwen werd bijgevolg niet getolereerd. Zo werd in Brussel in 1356 een man veroordeeld omdat hij schepen was geworden dankzij de invloed van zijn echtgenote. Hij werd beschreven als wetteloos en eerloos, en voor eeuwig uitgesloten van de uitvoering van elk openbaar ambt. Wellicht hadden vrouwen in de begindagen van de stedelijke politiek – toen nog een handvol patricische families alle macht had – wel nog een informele invloed, maar verloren ze die zodra het veelvuldig politiek verzet dat familiemonopolie vanaf 1300 doorbrak.

Dat vrouwen waren uitgesloten van de politieke autoriteit betekent echter niet dat zij in de steden en op het platteland niet bij politieke ontwikkelingen betrokken waren. In Hoei namen vrouwen mee de wapens op in de strijd tegen de Luikenaren in 1328. Tijdens de Guldensporenslag in 1302 speelden ook vrouwen een rol. Een Italiaanse ooggetuige schreef hoe ‘vrouwen zelfs meer [Fransen vermoorden] dan de mannen’ en hen ‘in stukken sneden zoals kleine tonijnen’ – ongetwijfeld was enig gevoel voor dramatiek en overdrijving de Italiaan niet vreemd. Een andere kroniekschrijver noteerde dat vrouwen op daken stonden en hun urinoirs op de Fransen gooiden. Dergelijke relazen waren uiteraard vaak sensationeler dan de werkelijkheid. De vermelding van vrouwen was bovendien uitzonderlijk: vrouwen namen slechts sporadisch deel aan de grote ambachtsoptstanden van de late middeleeuwen. Die dienden namelijk de belangen van de mannelijke ambachtsleiders en waren bovendien vaak gewelddadig. Veeleer dan geweld, was het woord het politieke wapen van vrouwen. Zij namen daarom vooral deel aan vredevoller protest: zo werden vrouwen regelmatig bestraft voor beledigingen of roddels aan het adres van gezagsdragers, of voor het zingen van opstandige liederen.

VAN OPSTANDIGE VROUWEN TOT HERTOGINNEN: VROUWEN EN POLITIEK

Getijdenboek.

Brugge. Ca. 1450.

De vaak prachtig geïllustreerde getijdenboeken bevatten devotionele teksten. Ze werden gebruikt om in de private sfeer of in kapellen te bidden en mediteren. Mannen en vrouwen uit verschillende sociale groepen hadden vaak een of meerdere getijdenboeken in bezit. Vooral bij vrouwen waren deze werken erg populair: het boekenbezit van vrouwen bestond voornamelijk uit dergelijke devotionele werken. Ze werden bovendien vaak doorgegeven van moeder op dochter.

De familiebelangen die uit de stedelijke politiek geweerd werden, stonden net centraal in de hoogste kringen van de samenleving. Daar was politieke macht wel degelijk een familiezaak: ze was namelijk verbonden aan feodaal grondbezit en werd dus overgeërfd. Bij de adel en vorsten werd erkend dat vrouwen hun mannelijke familieleden konden bijstaan als raadgevers, of met hun goedkeuren konden optreden als plaatsvervanger in politieke zaken. Zo oefenden vrouwen op het hoogste politieke niveau gedurende de hele middeleeuwen politieke en economische macht uit, weliswaar steeds binnen een familiale context. De reikwijdte van hun macht en de veranderingen daarin laten zich het duidelijkst illustreren aan de hand van de vele hertoginnen die Vlaanderen en Brabant kenden – de vaststellingen gelden echter grotendeels ook voor andere adellijke vrouwen die niet tot een vorstenhuis behoorden.

Hertoginnen hadden zowel informele invloed als formele autoriteit aan de top van de politieke besluitvorming. Informele macht is uiteraard amper te detecteren voor historici, maar als moeders en echtgenotes van hertogen oefenden ze ontegensprekelijk invloed uit op de hertogen en het hof. Wat de formele machtsuitoefening door vrouwelijke heersers betreft, stellen historici dat er een geleidelijke daling in hun mogelijkheden optrad tijdens de middeleeuwen. Toch mogen we de impact van die veranderingen niet overdrijven: in de late middeleeuwen regeerden evengoed machtige vrouwelijke heersers, soms zelfs in eigen naam – en niet in het minst in de Nederlanden. In de vroege middeleeuwen was heersen een gezinszaak: de vorstin was de politieke partner van de vorst en was bijgevolg vaak aanwezig bij de besluitvorming. Vanaf 1200 veranderde dat. Vanuit de hoek van politieke theoretici en geleerden kwam er steeds meer kritiek op vrouwelijke heersers: het aristotelische beeld van de vrouw als een incomplete man en de lichtgelovigheid van vrouwen waren hun voornaamste argumenten. Daarnaast transformeerde de aard van machtsuitoefening door de toenemende staatsvorming en de ontwikkeling van uitgebreide ambtenarijen: het heersersapparaat professionaliseerde en de politieke macht werd daardoor meer onttrokken aan de familiale sfeer. Vandaar dat echtgenotes van heersers minder intensief betrokken werden bij de politieke besluitvorming. Zij bleven wel formeel macht uitoefenen, maar ze deden dat vooral in opdracht van hun echtgenoot of bij diens afwezigheid. Dat mag bescheiden klinken, maar in de Bourgondische en Habsburgse Nederlanden was de politieke activiteit van vrouwen van essentieel belang. De hertogen heersten namelijk over geografisch erg verspreide territoria en waren dus vaak afwezig. Zij steunden daarom intensief op de hulp van hun echtgenotes en moeders om hen te vertegenwoordigen. Zo nam Isabella van Portugal, de vrouw van Filips de Goede, het beheer van de hertogelijke financiën voor haar rekening. Zij regeerde wanneer hij afwezig was en vervulde in zijn opdracht diplomatieke missies, zoals de onderhandelingen met Engeland over handelsverdragen.

De politieke activiteit van hertoginnen – maar ook van andere dames van adel – beperkte zich na 1200 steeds meer tot een aantal taken. Naast kinderen

Woede.

Deze miniatuur uit een getijdenboek stelt 'woede' voor. Ze illustreert hoe middeleeuwse vrouwen andere wapens in de strijd gooiden dan mannen. In politieke conflicten bedienden vrouwen zich zelden van geweld of wapens, maar zij uitten hun politiek ongenoegen wel via beledigingen of opstandige liederen. Poitiers, ca. 1475. Pierpont Morgan Library.

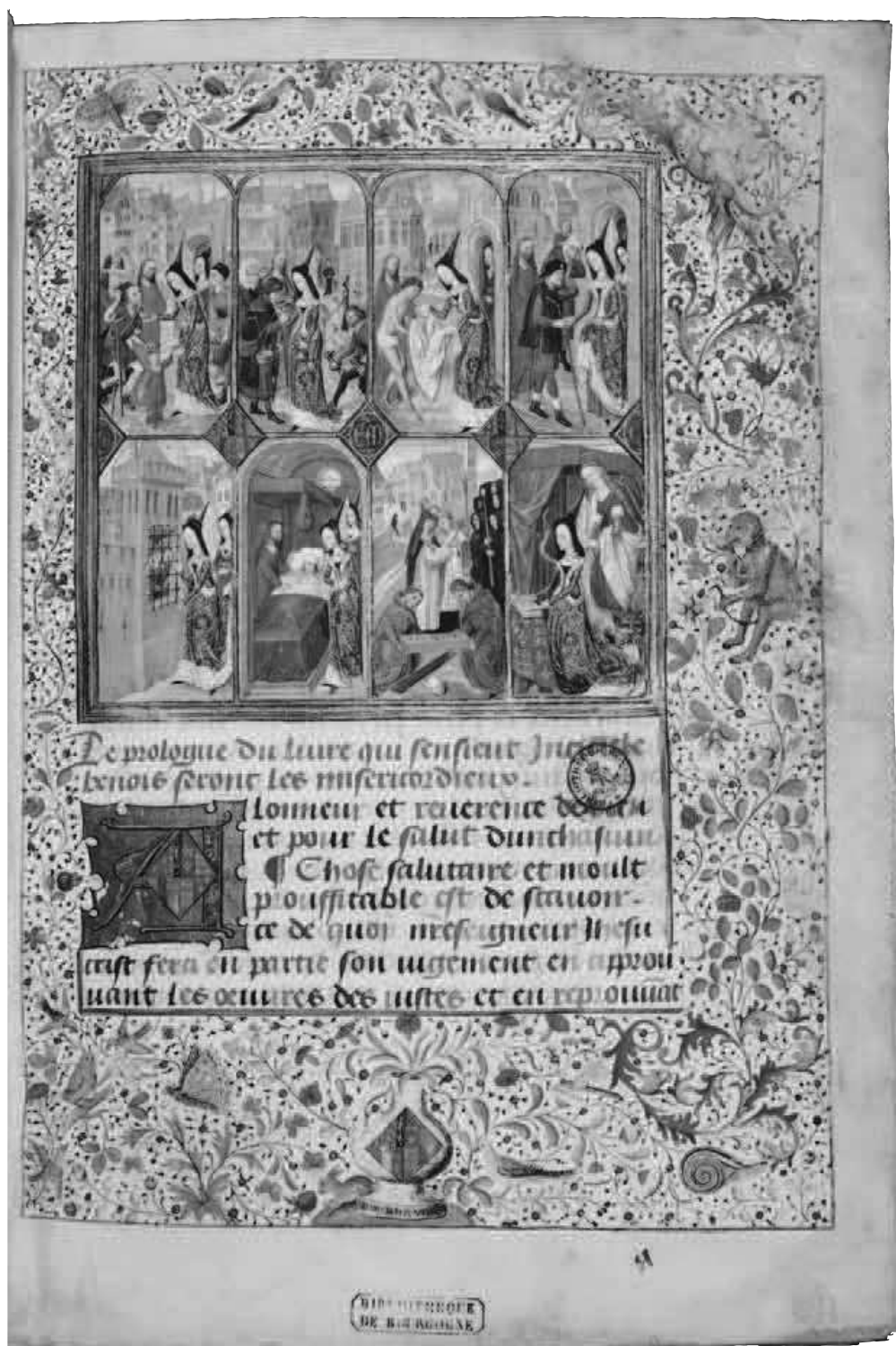
voortbrengen en opvoeden, laten die taken zich in vier domeinen opdelen. Ten eerste waren hertoginnen nauw betrokken bij de onderhandelingen over de huwelijken van hun kinderen en politieke getrouwen, en bijgevolg dus bij de politieke allianties die het vorstenhuis aanging. De diplomatie was een tweede typische taak voor vorstinnen: de Bourgondische en Habsburgse hertoginnen namen regelmatig deel aan allerhande diplomatieke onderhandelingen en onderhielden goede relaties met politieke partners. De Vrede van Arras in 1414–1415 kwam bijvoorbeeld mee tot stand dankzij het bemiddelingswerk van Margaretha van Bourgondië. Een derde vrouwelijk politiek domein was devotie en religieus patronage. Door religieuze bewegingen te steunen en abdijen en kerken te stichten, oefenden hertoginnen een aanzienlijke invloed uit. Op dat vlak hebben heel

**Atelier Rogier van der Weyden,
Portret van Isabella van Portugal.**

Ca. 1450.

Isabella van Portugal speelde als echtgenote van Filips de Goede een belangrijke rol in het bestuur van de Bourgondische Nederlanden. Niet alleen beheerde ze de financiën, ze regeerde ook wanneer de hertog voor lange perioden afwezig was en vertegenwoordigde hem bij diplomatieke missies.

Los Angeles, J. Paul Getty Museum.

**Margaretha van York
beoefent de zeven werken
van barmhartigheid.**

Nicholas Finet,
*Benois seront les
misericordieux.*
Ca. 1468.

De miniatuur illustreert enkele van de belangrijkste taken van de Bourgondische hertoginnen. Het vormt allereerst een voorbeeld van hun kunstpatronage, want Nicholas Finet vervaardigde het devotionele werk in opdracht van Margaretha van York. Vervolgens beeldt de miniatuur Margaretha af in haar devotionele en caritatieve taken. Tegen de achtergrond van een Brussels landschap voert zij de zeven werken van barmhartigheid uit. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België.

wat hertoginnen een duidelijke stempel gedrukt op het religieuze landschap. Zo steunde Margaretha van York als weduwe van Karel de Stoute uitgebreid de hervormingsbewegingen binnen kloosterorden, vooral die van de augustijnen en franciscanen. Ze stichtte bovendien een groot aantal kloosters. Een laatste domein waarop vorstinnen erg actief waren, was de kunstpatronage. Door kunstenaars te financieren en te ondersteunen, hebben verschillende hertoginnen een belangrijke invloed gehad op de kunstgeschiedenis van de Lage Landen: zij stamden vaak uit buitenlandse vorstenhuizen en brachten op die manier internationale kunstinvloeden naar de Nederlanden (zie volgende paragraaf).

De macht van de echtgenotes van vorsten was in de late middeleeuwen dus beperkt tot bepaalde politieke domeinen of tot de plaatsvervangende van hun man in diens afwezigheid – al maken de bovenstaande voorbeelden duidelijk dat vrouwen nog steeds aanzienlijke macht konden uitoefenen. Maar de politieke veranderingen brachten ook nieuwe mogelijkheden mee voor vrouwelijke heersers: vanaf 1200 konden zij namelijk ook in eigen naam regeren. Wanneer een mannelijke opvolger ontbrak, kon een dochter vorst worden – kijk maar naar Johanna van Constantinopel in de 13e eeuw of Maria van Bourgondië in de 15e eeuw. Wanneer de volgende hertog(in) te jong was, trad de hertogin-weduwe bovendien geregeld op als regentes. Zo stond Margaretha van York, de weduwe van Karel de Stoute, haar jonge stiefdochter Maria van Bourgondië krachtadig bij tijdens haar eerste jaren als hertogin. Ook in de regeerperiodes van hertogen speelden hertogin-weduwen een centrale rol. Als weduwe hadden zij namelijk meer speelruimte en dankzij hun kuis leven genoten zij extra aanzien in de samenleving. Hiervan getuigt de reeks landvoogdessen in de 16e-eeuwse Nederlanden: Margaretha van Oostenrijk, Maria van Hongarije en Margaretha van Parma vertegenwoordigden stuk voor stuk het gezag van de vorst wanneer die voor lange tijd afwezig was. In de geografisch wijdverspreide Bourgondische en Habsburgse territoria was de politieke betrokkenheid van echtgenotes en weduwen van essentieel belang.

 Wie aan middeleeuwse vrouwen en kunst denkt, heeft wellicht vooral de vrouw als kunstobject voor ogen. Maar de bijdrage van vrouwen aan middeleeuwse kunst bestond uit veel meer dan dat: niet alleen stimuleerden zij als patronessen de productie van kunst, ze maakten ook zelf kunst. We ontmoetten met Hildegard van Bingen eerder al een vrouwelijke componiste, en zij stond niet alleen als middeleeuwse kunstenares. Bij de bespreking van de rol van vrouwen in de middeleeuwse kunst is het belangrijk om geen moderne ideeën over kunst op de middeleeuwen te projecteren. Het beeld van de kunstenaar als een individu en zelfbewust genie dateert pas van de renaissance. In de middeleeuwen waren kunstenaars ambachtslieden zoals een ander: de artiest was ondergeschikt aan het werk en signeerde het zelden – vandaar dat er weinig namen van middeleeuwse kunstenaars bekend zijn. De productie van kunst werd niet gezien als

VROUWEN ALS MAKERS EN PATRONESSEN VAN KUNST

een individuele activiteit: ze was een samenwerking tussen de kunstenaar, diens atelier en de patroon die de nodige financiële middelen voorzag. Bovendien werd de schilder- en beeldhouwkunst niet gezien als superieur aan wat tegenwoordig als decoratieve of 'kleine kunsten' zou worden bestempeld: manuscripten, wandtapijten en religieuze voorwerpen genoten evengoed prestige. Uiteraard hadden vrouwen vanwege hun ondergeschikte maatschappelijke positie minder mogelijkheden dan mannen om bij te dragen aan kunstproductie. Maar tegelijkertijd zijn verschillende namen van vrouwelijke artiesten en patronessen bekend, wat illustreert dat vrouwen op alle niveaus van de kunstproductie betrokken waren, als kunstenaars en als begunstigers.

Een aanzienlijk deel van de middeleeuwse kunst werd gefinancierd door vrouwen. De prominentste patronessen waren natuurlijk aristocratische vrouwen, maar ook gewone vrouwen deden dit. Vaak doneerden die laatsten bijvoorbeeld textiel of kleine kunstobjecten aan kerken of broederschappen. Vrouwen van rijke stedelingen lieten altaarstukken vervaardigen en bestelden portretten. Hun beweegredenen daartoe waren dezelfde als die van edelvrouwen: in de eerste plaats vroomheid, maar tegelijkertijd was kunstpatronage een vorm van machtsuitoefening. Mannen en vrouwen gebruikten het om zichzelf in de kijker te zetten, netwerken en bondgenootschappen te vormen, en als machtslegitimatie. De invloedrijkste patronessen waren enerzijds religieuze vrouwen en anderzijds adellijke vrouwen en vorstinnen, vooral wanneer zij als weduwe hun rijkdom zelf beheerden. Zij steunden voornamelijk devote kunst en literatuur. Vorstinnen van buitenlandse vorstenhuizen brachten daarnaast kunstinvloeden uit hun thuisland naar de Nederlanden. Kortom, door hun financiële steun aan kunstlieden, schrijvers, musici en religieuze instellingen hebben vrouwen een belangrijke bijdrage geleverd aan de middeleeuwse kunstproductie.

Maar deden ze dat ook als kunstenaars? Aangezien middeleeuwse kunst een ambacht was, hoeft het niet te verbazen dat kunst een gezinsonderneming waar vrouwelijke gezinsleden aan bijdroegen. Veel vrouwelijke kunstenaars waren actief in de kleinschaligere kunsten, zoals de textielkunst en handschriftenverluchting. Bij de productie van meer omvangrijke kunstwerken, zoals beeldhouwwerken en architectuur, waren zij weinig betrokken. Omdat vrouwen meestal opereerden onder de naam van de meester van het atelier, is hun bijdrage moeilijk te identificeren. De miniaturist Jean Le Noir werkte bijvoorbeeld samen met zijn dochter Bourgot aan het getijdenboek dat hij presenteerde aan Bonne van Luxemburg, de moeder van Filips de Stoute. Het is echter haast onmogelijk om Jeans hand van die van zijn dochter te onderscheiden. Een tweede voorbeeld is Margaretha van Eyck, de zus van de welbekende Jan van Eyck. Van haar is geweten dat ze schilderde en mogelijk mee actief was in het atelier, maar er zijn geen schilderijen van haar bekend. In de organisatie van kunstenaarsgilden is het familiale karakter van het kunstenaarschap eveneens te bespeuren: zij lieten geregeld vrouwelijke leden toe, maar meestal enkel als familielid van een mannelijke meester. Heel

Miniatuur met aanbiddingsscène in *Le Livre des trois vertus* van Christine de Pisan.

Ca. 1475.

De Franse schrijfster Christine de Pisan presenteert haar werk *Le Livre des trois vertus* aan Margaretha van Bourgondië, de oudste dochter van de Bourgondische hertog Jan zonder Vrees, ter gelegenheid van haar huwelijk met de Franse kroonprins. Het boek bevat levenslessen voor de jonge bruid, maar ook voor vrouwen van andere sociale standen. Christine de Pisan vormt een zeldzaam middeleeuws voorbeeld van een niet-geestelijke vrouw met een schrijverscarrière. Parijs, Bibliothèque nationale de France.

(links)

**Omgeving Antonio Moro,
Portret van Margaretha van Parma.**

2e helft 16e eeuw.

Als landvoogdes bestuurde Margaretha van Parma de Habsburgse Nederlanden van 1559 tot 1567. Ze deed dat in naam van de Spaanse koning Filips II, haar halfbroer. Haar regeerperiode eindigde turbulent: te midden van een verzet van de adel en de Beeldenstorm besloot Filips haar terug te roepen, om vervolgens de hertog van Alva naar de Nederlanden te sturen.

soms konden vrouwen ook zelfstandig lid worden van een kunstenaarsgilde: in de Brugse boekengilde bijvoorbeeld, die miniaturisten, kopiïsten en boekenbinders verenigde, konden vrouwen ook meester worden. Het aandeel van vrouwen in kunstenaarsgilden was echter steeds beperkt. Zo liet het Gentse schildersambacht slechts enkele vrouwen toe. Een van hen, Agnes van den Bossche, schilderde veel decoratieve werken voor de stad. Maar net zoals andere ambachtsgilden weigerden kunstenaarsgilden steeds vaker vrouwen in de late middeleeuwen.

Het duidelijkste bewijs voor vrouwelijke kunstenaarsactiviteit vinden we in vrouwenkloosters: miniaturen beelden soms nonnen af die manuscripten schreven of illustreerden. Religieuze vrouwen waren inderdaad zeer actief in de kunstproductie, vooral van devotionele kunst zoals miniatuur- en borduurwerk. Het is ook in geestelijke milieus dat de meeste vrouwelijke auteurs te vinden zijn – twee sprekende voorbeelden zijn de Lierse priorin Beatrijs van Nazareth, auteur van mystieke teksten, en de Gentse Barbara Sagers, leprazuster en auteur van een lepratraktaat. Aangezien de Latijnse schriftcultuur een exclusief mannelijk domein werd door de opkomst van de universiteiten, schreven vrouwelijke auteurs in de

Psalmboek van Bonne van Luxemburg met miniaturen van Jean en Bourgot le Noir, vóór 1349.

De verlichter Jean Le Noir vervaardigde met de hulp van zijn dochter Bourgot het prachtige psalmboek voor Bonne van Luxemburg, de moeder van Filips de Stoute en de echtgenote van de Franse koning Jan II. Het handschrift vormt een typisch voorbeeld van kunst als een gezinsonderneming, waarin ook vrouwelijke leden een belangrijke bijdrage hadden. New York, The Metropolitan Museum of Art, The Cloisters Collection.

Gentse krijgsstandaard (Ca. 1482)

Op de Gentse krijgsstandaard staat de Maagd van Gent afgebeeld, het symbool van het Gentse stadswapen. De stad Gent had vele dergelijke vlaggen in het bezit, maar slechts één ervan overleefde de geschiedenis. Ze wordt toegeschreven aan de schilderes Agnes vanden Bossche, al is dat niet met zekerheid te zeggen. We weten namelijk enkel dat zij gelijkwaardige vlaggen voor de stad vervaardigde. Gent, STAM.

late middeleeuwen haast uitsluitend in de volkstaal. Zij bekwaamden zich vooral in één genre: devotionele en geestelijke literatuur. Het gaat hier bijgevolg vooral om welgestelde geestelijke vrouwen. Binnen dat spectrum vormt de Antwerpse Anna Bijns een opvallende uitzondering: van deze 16e-eeuwse dichteres en onderwijzers zijn niet minder dan tweehonderd gedichten overgeleverd. Haar geschriften kenden een enorm succes, ondanks – of dankzij – hun soms controversiële inhoud: in een van haar gedichten raadde ze bijvoorbeeld vrouwen aan om ongehuwd te blijven, omdat dat het gelukkigst maakte. Uit de 16e eeuw dateren ook de eerste schilderijen die we met zekerheid aan vrouwen kunnen toeschrijven. Dat is opmerkelijk aangezien vrouwen op het einde van de middeleeuwen bijna volledig geweerd werden uit de schildersambachten. De nieuwe invulling van de schilder als genie maakte het voor vrouwen onmogelijk om nog deel uit te maken van een professionele schildersvereniging. De enkele zeldzame vrouwen die toch doorbraken, werden echter precies succesvol omdat ze als een ‘rariteit’ werden gezien. Zo was Catherina van Hemessen, de dochter van de Antwerpse schilder Jan van Hemessen, werkzaam aan het hof van landvoogdes Maria van Hongarije. Zij was niet minder dan een pionier: het eerste gesigeneerde zelfportret uit de kunstgeschiedenis van de Lage Landen is van haar hand.

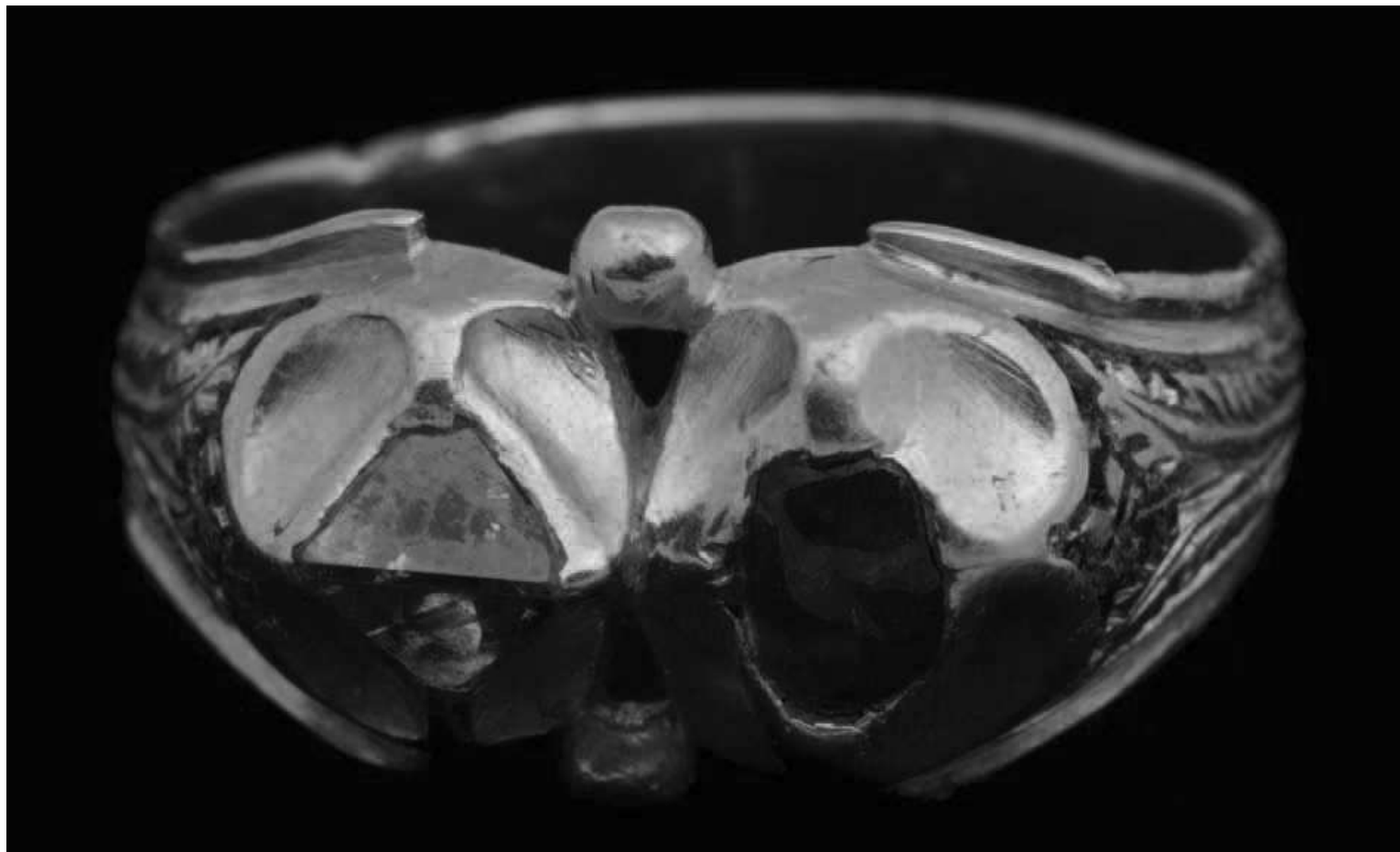
**Catharina van Hemessen,
Zelfportret.**

Antwerpen, 1548.

De Antwerpse Catharina van Hemessen leerde schilderen in het atelier van haar vader. Later werkte ze aan het hof van landvoogdes Maria van Hongarije. Toen ze twintig jaar was, schilderde ze het eerste gesigeneerde zelfportret in de Lage Landen.

Kunstmuseum Basel- Depositum der Prof. J.J. Bachofen-Burckhardt-Stiftung-1921

🐼 Vrouwen in de middeleeuwse Nederlanden overstegen het cliché van de passieve huisvrouw, zoveel is duidelijk. Vrouwen hadden een actieve rol in de economie als koopvrouwen, ambachtsvrouwen en ondernemers. Als begijnen en kluizenaressen speelden zij sleutelrollen in religieuze hervormingsbewegingen. Hertoginnen en adellijke vrouwen waren een onmisbare schakel in het bestuur van vorstendommen en landerijen. Vrouwen financierden niet alleen de cultuurproductie, ze maakten ook zelfkunst. In de sterk verstedelijkte en gecommercialiseerde Nederlanden hadden vrouwen wellicht meer kansen dan in de meeste andere Europese regio's. Op het einde van de middeleeuwen zagen vrouwen echter hun speelruimte verengen. Dat was het gevolg van complexe maatschappelijke veranderingen in de late middeleeuwen, zoals de groeiende macht van ambachtsgilden, het staatsvormingsproces, de toename van patrimoniale erfpraktijken die mannelijke erfgenamen bevoordeelden, de opkomst van universiteiten en de populariteit van aristotelische denkbeelden bij geleerden. Die veranderingen weerspiegelden zich in de literatuur vanaf 1400, waar schrijvers steeds vaker waarschuwden voor het gevaar van vrouwen die zich buiten het huishouden begaven. Paradoxaal genoeg was het dus net in de renaissance, het traditionele 'lichtbaken' na de duistere middeleeuwen, dat het ideaalbeeld van de passieve huisvrouw aan de haard werd geboren. Steeds luider klonk het: '*Ghi, goede wive, verwaert [verzorgt] u huus*'.

BESLUIT

Liefdesring.

Engeland. 15e eeuw.
De diamant en de robijn in deze liefdes-
of trouwring symboliseren de band
tussen man en vrouw.

(links)

Atelier Vrancke Van der Stockt,
De annunciatie.
1410–1496.